

УДК 159.922.2:159.922.7:173

ПОРУШЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ СІМ'Ї ЯК СУЧАСНА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА В УКРАЇНІ

Олена Ноздріна

*Львівський національний університет імені Івана Франка, вул.
Університетська 1, м. Львів 79000, Україна, filos@franko.lviv.ua*

Розкрито сутність актуальної для України соціально-психологічної проблеми, зумовленої кризовим станом економіки та неготовністю молодих людей до укладання шлюбу, створення сім'ї. Наведено статистичні дані стосовно структури сімейного інституту в Україні та результати дослідження сфери узагальнених смислових установок, особливостей сприймання несприятливої сімейної ситуації дітьми молодшого шкільного віку. Проаналізовано причини, які призвели до збільшення кількості дисфункційних родин у нашій країні. Розкрито наслідки порушення функціонування сімейної системи. Акцентовано на основних показниках функціонування гармонійної, здорової сімейної системи.

Ключові слова: сімейний інститут, дисфункційна родина, формування особистості дитини, сприймання несприятливої сімейної ситуації, здорова сімейна система.

Соціально-економічна криза торкнулася усіх сфер суспільного життя. Не минула вона й такого важливого соціального інституту, як сім'я. Сім'я особливо чутлива до всіляких економічних і політичних змін, що впливають на рівень її життя, стабільність, виховну життєздатність. В Україні зростає кількість дисфункційних, соціально неадаптованих сімей, члени яких не можуть пристосуватися до важкої соціально-економічної ситуації. Збільшується кількість дітей вулиці (сьогодні їх приблизно 200 тисяч). Серед них – 90% мають батьків, причому більше половини – обох. Характерно, що кожна п'ята така дитина – віком до десяти років. Конфліктні стосунки в сім'ї, фізичне й психічне насильство спонукають дітей втікати з дому. В.Оржеховська стверджує, що 92% дітей вулиці згодні повернутися додому, якщо їх не ображатимуть, якщо зміниться сімейний клімат, їх любитимуть і допомагатимуть у навчанні, якщо добре годуватимуть [1].

Дорослі члени малозабезпечених родин виїжджають за кордон на заробітки, залишаючи на невизначений час своїх дітей під опікою інших

членів родини. Відсутність одного або обох батьків впливає на формування особистості, особливо на емоційно-вольову сферу, спрямованість та стиль поведінки дитини. Батьки, які прагнуть адаптуватися до важких соціально-економічних умов в межах України, на жаль, теж мало спілкуються з дітьми, оскільки робота забирає у них чимало сил, часу і здоров'я. "Емоційне спілкування з батьками – необхідна умова нормального психічного розвитку дітей. Діти, позбавлені такого спілкування, розвиваються повільніше, їм бракує позитивних емоцій, стану бадьорості, впевненості" [2, с.149].

У структурі сім'ї відбуваються певні зміни: роль, яку раніше виконував чоловік (матеріальне забезпечення сім'ї), тепер нерідко виконує жінка, відоувається нерівномірний розподіл обов'язків між членами родини, змінюється уявлення про моделі поведінки членів родини, знижується рівень народжуваності, що спричиняє зменшення кількості дітей у сім'ї. Статистичні дані свідчать про те, що у 1999 р. народжених в Україні налічувалося 389,2 тисячі, а у 2000 р. – 385,1 тисяча новонароджених дітей. Якщо порівняти коефіцієнт народжуваності у Львівській області у 1980 р. й у 1995 р., то різниця буде очевидною: 1980 р. – коефіцієнт 16,0 на 1000 осіб, 1995 р. – коефіцієнт 11,4 на 1000 осіб [3].

Порушення функцій сім'ї – це такі особливості її життєдіяльності, які ускладнюють або перешкоджають виконанню сім'єю її функцій. Ускладнювати функціонування сім'ї можуть умови життя родини, а також взаємини між членами сім'ї, особливості особистостей її членів, відсутність необхідних знань і досвіду [4]. Серед особистісних властивостей, які можуть заважати виконанню сім'єю її функцій, можна назвати незрілість особистості, яка вступає у шлюб, у різних її аспектах – психічному, фізичному, моральному, а також такі риси характеру особистості, як: безвідповідальність, егоїзм, лінивість, грубість, замкнутість та інші. Результати експериментальних досліджень свідчать, що мотивами вступу в шлюб у дисфункційних сім'ях є бажання піти від батьків (50% опитаних), почуття обов'язку (49% опитаних), а бажання взяти шлюб за любов'ю виявили тільки 9,7% опитаних [4]. Статистичні дані природного руху населення України засвідчують, що у 2000 р. було зареєстровано 274,5 тисяч шлюбів і 197,3 тисячі розлучень (у 1999 р. було зафіксовано 344,9 тисяч укладених шлюбів і 175,8 тисяч розлучень) [3]. Отже, зменшується кількість укладання шлюбів і збільшується кількість розлучень, неповних сімей, що є наслідком нестабільності, конфліктності у міжособистісних стосунках чоловіка й жінки. Майже 12% дітей народжують матері-одиначки віком до тридцяти років. Близько 50%, а в деяких регіонах України 70-80% шлюбів

розпадаються у перші п'ять років подружнього життя [5]. Неповна сім'я, незважаючи на жертовність і героїчні зусилля матері чи батька, не може забезпечити повноцінних умов соціалізації дитини, під якою психологи розуміють, звичайно, весь процес входження її в соціальне середовище, пристосування до неї, засвоєння соціальних ролей та функцій. І ось процес цієї соціалізації, тобто входження дитини з неповної родини в соціальне середовище, ускладнюється і деформується [2]. Крім того, значні зміни відбуваються в ієрархії сучасної системи батьківських цінностей: на перше місце у вихованні дитини вони ставлять прагматичність, раціоналізм та прагнення до успіху. Часто самі батьки подають дітям приклади агресивності, вважаючи її надзвичайно важливою рисою, яка допоможе утвердитися у майбутньому самотійному житті. Водночас такі особисті якості, як доброта, вміння співчувати й допомагати іншим, – набувають у вихованні меншого значення [5].

Аналізуючи порушення функціонування родини як соціального інституту та зростання кількості дисфункційних сімей, зосередимо увагу й на інших важких наслідках, до яких може призвести нестабільна ситуація у родині. Психологи виділяють зокрема такий дефект виховання, як гіпоопіка – недостатній прояв уваги і турботи батьків у ставленні до дитини. Гіпоопіка зумовлена порушенням виконання виховної, емоційної функцій, а також функцій духовного спілкування та первинного соціального контролю. Дитина у такій сім'ї переважно не задовольняє свою потребу у любові, спілкуванні з найближчими їй людьми, а також потребу у прийнятті та повазі самої себе. Вирішальну роль у формуванні особистості дітей дошкільного та молодшого шкільного віку відіграють батьки. Для дітей цього віку надзвичайно важливою є присутність батьків, взаємодія з ними, листи чи телефонні розмови не дають такого ефекту, як власне “буття з дитиною тут і тепер”. “Дитина мусить відчувати любов – саме відчувати. Дорослі можуть любити тих, кого не бачать роками, – для дитини поняття часу й простору ще далекі.... Їй не вдається пояснити складних причин розлуки, навіть якщо ця розлука заради її ж добра. Дитині потрібно відчувати руку матері, чути її голос, бачити її” [6, с.71]. Незадоволення основних духовних потреб дитини відображається на формуванні її самооцінки, установок, ціннісних орієнтацій, засвоєнні певних моделей поведінки та ролей у суспільстві. У дисфункційній родині дитина засвоює дезадаптивні форми поведінки, які закріплюються у вигляді певних ролевих позицій. Як тільки ці ролі встановляться, дітям стає дуже важко поводитися інакше. Їхня поведінка стає негнучкою, що зумовлює труднощі адаптації до мінливих життєвих ситуацій.

Зафіксована роль стає ніби панциром, який заважає дитині рости, розвиватися, удосконалюватись, спотворює її сприйняття соціальної дійсності [7]. Діти з дисфункційних сімей мають проблеми із соціальною пристосованістю, шкільною адаптацією. Педагогічна занедбаність, протиправні вчинки, відсутність навичок саморегуляції та контролю над власною поведінкою – ось неповний перелік викривлень у розвитку особистості дитини, що є результатом порушення функціонування сімейної системи. “Якщо батьки не дадуть дитині шансу відчувати любов, доводячи своєю поведінкою, що вже саме існування дитини – це для них радість, то дитя, переконане у своїй непотрібності, відверне від світу своє засмучене личко і безпорадно опустить руки. Маленькі діти тягнуться до батьків, як квіти – до сонця. Бідні квіти в холодне і похмуре літо: вони опускають голівки і в’януть” [6, с.73].

На базі початкової школи “Світанок” у СШ № 60 м.Львова було проведено експериментальне дослідження особливостей сприймання внутрішньосімейної ситуації, вивчалася сфера узагальнених смислових установок, окремі риси характеру дітей молодшого шкільного віку з дисфункційних сімей. У дослідженні використано такі методики: проєктивний тест “кінетичний малюнок сім’ї” Р.Бернса, С.Кауфмана, методика Рене Жиля, методика “Незакінчені речення”.

За допомогою методики Рене Жиля продіагностовано 60 дітей молодшого шкільного віку з дисфункційних родин. Результати дослідження свідчать, що діти з таких родин мають найтісніший емоційний зв’язок тільки з одним членом родини, найчастіше з матір’ю (25-70%), а також зростає роль і значення у вихованні дитини рідної сестри або брата (середній показник – 30–50%). На жаль, дуже маленький відсоток дітей з дисфункційних родин (середній показник – 25–35%) сприймають обох батьків як сімейну пару і вихователів, хоча батьки не є розлучені і офіційно перебувають у шлюбі. У малюнках дітей простежуються всі ознаки порушення функціонування сім’ї як єдиної системи. Для дисфункційних сімей є характерним низький рівень емоційних зв’язків між членами родини, незгуртованість, “закритість” сімейної системи, – малюнки дітей це засвідчують: кожен член сім’ї займається власною справою; часто родичі штучно ізольовані один від одного (за допомогою меблів чи лінії, яка їх відокремлює). Такі умови функціонування сім’ї створюють перешкоди для задоволення потреби дитини у прийнятті, любові, спілкуванні з іншими членами родини, а деколи, навіть і власної безпеки. Крім того, малюнки дітей фіксують незадоволення сімейною ситуацією, собою, ймовірні конфліктні ситуації у родині:

відсутність на малюнках деяких членів сім'ї, ізоляція окремих фігур, переважання речей на малюнку. Показники дослідження свідчать про те, що 59,3% опитаних мали конфліктні стосунки з ровесниками, вороже ставляться до них, а 31,4% дітей з 59,3% характеризуються яскраво вираженою агресивністю у поведінці. Діти з дисфункційних родин почуваються відчуженими, їм властиве почуття неповноцінності. Найбільше це стосується дітей з високочутливою нервовою системою, вразливих і емоційно нестійких.

Результати дослідження сфери смислових установок, яке було проведено на базі початкової школи "Світанок" м.Львова і охоплювало 32 дітей з дисфункційних сімей і 32 дітей з нормально функціонуючих сімей, показано на рис. 1, 2.

Рис.1. Відмінності у сфері негативних смислових установок дітей з гармонійних і дисфункційних родин

Отримані дані свідчать про наявність внутрішнього емоційного благополуччя дітей з нормально функціонуючих сімей, задоволення і прийняття самих себе, що впливає на їх поведінку і ставлення до навколишніх людей та подій у житті.

Американський психолог Л.Харт досліджувала особливості поведінки дітей з дисфункційних сімей і прийшла до висновку, що для таких дітей є характерними певні моделі поведінки та ролі у соціумі. Дитина, яка виконує роль "героя родини", є надзвичайно відповідальною, повністю присвячує

себе родині, відмовляється від реалізації своїх життєвих планів, оскільки виконує обов'язки своїх батьків.

Рис.2. Відмінності у сфері позитивних смыслових установок дітей з гармонійних і дисфункційних родин.

Їй властиві такі позитивні риси характеру: відповідальність, організованість, активність, а негативні риси її характеру: занижена самооцінка, тривожність, перфекціонізм. Дитина, яка виконує роль "жертвовного барана" намагається привернути увагу батьків девіантною поведінкою, шкільними проблемами, недисциплінованістю, узалежненням від наркотиків. Позитивними рисами характеру такої дитини є: комунікабельність, наявність почуття гумору, стресостійкість, а негативними рисами характеру: агресивність, маніпулювання, безвідповідальність. Дитина, яка у дисфункційній родині виконує роль "невидимої або загубленої дитини", втікає від родинного життя у світ фантазій. У сім'ї та школі вона не створює жодних проблем, її просто не помічають. Така дитина непристосована до життя у реальному світі, має проблеми у спілкуванні з ровесниками, відчуває себе не такою, як всі. Позитивні риси її характеру: працелюбність, спостережливість, винахідливість, а негативні: занижена самооцінка, некомунікабельність, тривожність. Дитина з дисфункційної сім'ї, яка виконує роль "принцеси" або "клоуна", може майстерно зім'яти напругу у сім'ї, намагається завжди бути веселою, навіть якщо їй сумно. Така дитина має переконання, що її люблять тільки тоді, коли вона всіх веселить.

Позитивні риси її характеру: життєрадісність, активність, емпатія, а до негативних рис характеру належать: нав'язливість, несерйозність, занижена самооцінка [8].

Ці ролі та моделі поведінки дитини, а також риси характеру виникли під впливом психотравмуючої ситуації, яка склалася у зв'язку з порушенням функціонування родини. Діти у своїх фантазіях і мріях у процесі дослідження сфери міжособистісних стосунків моделювали бажану сімейну ситуацію зі сприятливим психологічним мікрокліматом, коли обоє батьків разом з дітьми займалися спільною справою, знаходились поруч. Така поведінка дітей часто носить захисний характер, бо свідомість дитини звільняється від травматичних переживань, пов'язаних з нестабільністю у сімейних стосунках.

Отже, порушення у функціонуванні сімейної системи впливають не тільки на психічне здоров'я чоловіка, жінки, як шлюбних партнерів, а й негативно відображаються на формуванні особистості дитини, її фізичному та психічному розвитку. Майбутнім батькам треба знати про свої права та обов'язки щодо власної дитини і, звичайно, один перед одним. Знання ці допоможуть кожному члену сім'ї краще усвідомити свою роль та функцію в родині, призначення та мету створення сім'ї.

Метою сім'ї, на думку американського сімейного психотерапевта В.Сатір, є виховання підростаючого покоління, а також подальший розвиток усіх членів родини. В.Сатір стверджує, що психологічно здоровій сім'ї притаманні такі риси: позитивне самоусвідомлення та автономія окремих членів сім'ї, відверте й ефективне спілкування, взаємність і зв'язок із зовнішнім світом. Позитивне самоусвідомлення означає сприйняття самого себе таким, як є. Така людина визнає своє право на помилку, усвідомлюючи свої вади та сильні сторони. Автономія разом із самоповагою – друга важлива риса людей, чиї взаємостосунки є позитивними. Автономія означає право особи на створення власного, неповторного образу своєї особистості й особливого способу життя. Відверте й успішне спілкування передбачає відкрите обговорення і вислуховування всіх важливих справ, які виникають у членів родини. Взаємність означає, що люди можуть взаємно приділяти одне одному увагу, турботу та підтримку. І остання ознака успішно функціонуючої сімейної системи – відвертість, що означає зв'язок зі світом. Родина не є замкненою системою. Сім'я – це швидше комірka в світі суспільного життя, ніж ізольована частина мозаїки [9, с.3-8]. "Нормально функціонуюча сім'я – це сім'я, яка відповідально та диференційовано"

виконує свої функції, внаслідок чого задовольняється потреба у зростанні і змінах як родини в цілому, так і кожного її члена" [2, с.23].

Американський психолог Дж.Войтіц виділяє такі особливості: 1) завданням батьків є опіка над дітьми; 2) комунікація є ясною та зрозумілою; 3) дитину завжди люблять, навіть якщо її поведінка не відповідає установкам батьків; 4) члени родини поважають межі приватності кожного; 5) батьки є вихователями і провідниками у житті; 6) встановлюються певні обмеження й залежності; 7) батьки ставлять перед дітьми вимоги відповідно до їхнього віку та досягнутого рівня розвитку; 8) дітям дають змогу відчувати, що батьки їх цінуються; 9) життя родини організоване чітко сплановане, сім'я здатна протистояти кризовим явищам [10, с.21-22].

Отже, успішне та ефективне функціонування сімейного інституту, крім наявності сприятливої соціально-економічної ситуації в державі, у багатьох випадках залежить від особистісних рис шлюбних партнерів, готовності й бажання співпрацювати разом для досягнення єдиної мети – збереження і зміцнення сімейного союзу.

-
1. Оржеховська В. "Діти вулиці" потребують захисту // Початкова школа. 1999. №2. С.58–59.
 2. Семья. Социально-психологические и этические проблемы: Справочник / Сост. В.Зацепин, Л.Бучинская, И.Гавриленко. К.,1990.
 3. Експрес-інформація. Державний комітет статистики України. К.,2001.
 4. Эйдемиллер Э., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. Санкт-Петербург,1999.
 5. Алексєнко Т. Молода сім'я в сучасному виховному процесі // Педагогіка і психологія, 1998. №4.С.54–56.
 6. Браун-Галковська М. Домашня психологія. Львів, 2000.
 7. Максимова Н. Воспитательная работа с социально дезадаптированными школьниками. К., 1997.
 8. Баб'як Т. Психокорекційна робота з дітьми та підлітками, що зазнали насильства. Львів, 1999.
 9. Штандер В. Сім'я з алкогольною проблемою. Львів, 1993.
 10. Woititz J. Wymarzone dzieciństwo. Gdansk, 1999.

DISTURBANCE OF OPERATION OF A FAMILY - AS THE MODERN SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEM IN UKRAINE

Helena Nozdrina

*Ivan Franko National University of Lviv Universytetska St., 1
79000 Lviv Ukraine filos@franko.lviv.ua*

The author reveals the essence of actual social-psychological problem, which has appeared in Ukraine in connection with the economic crisis and through personal unavailability of the young people to conclude the marriage in the article. The author informs readers about the new statistical facts of operation of family institute and announces the results of own investigations in the sphere of the generalized semantic installations, the particular features of perception of unfavourable family situation by children of low-school age. The author describes the reasons which promoted increase of quantity of disfunctional family in our country and reveals consequences of disturbance of operation of the family system in the article. The last part of the article shows the readers the main indicators and particular features of operation of the harmonic, healthy family system.

Key words: family institute; disfunctional family; forming of a child's personality; perception of unfavourable family situation; healthy family system.

Стаття надійшла до редколегії 06.2001

Прийнята до друку 15.10.2001